

LUDZIE I MIEJSCA

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA 13/2016

ISSN 2082-5951

DOI 10.14746/seg.2016.13.15

Justyna Dworniak

(Łódź)

RZYMSKI *HORTUS* JAKO JEDEN Z SYMBOLI MIASTA NAD TYBREM. KRAJOBRAZ SEPULKRALNY W PRZESTRZENIACH RZYMU OD IV W. P.N.E. DO I W. N.E.

Abstract

The land and its cultivation had an important place in the minds and hearts of people living on the Tiber. As Roman culture developed, there evolved a tradition of building tombs which were to serve the living rather than the dead. This led to a widespread practice of designing “sepulchral landscapes” which became a fixed feature of Rome’s architectural space. Thus the necropolises gained a new function, becoming vibrant parks which offered an ideal *locus amoenus*.

Key words

garden, necropolises, sepulchral landscape, *horti*, *monumentum*

Poniższy artykuł został poświęcony ogrodom, które przejęły rolę miejsc upamiętnienia zmarłych. *Horti* tworzyły połączenie *sacrum* i *profanum* poprzez związek między naturalną przestrzenią zieleni a miejscem pochówku. Za sprawą ogrodów rzymskie nekropolie stały się tętniącymi życiem parkami, stanowiąc idealne *locus amoenus*. Tworzenie takich krajobrazów pogrzebowych związane było z postawą Rzymian wobec natury, ziemi i oddawaniem czci swoim zmarłym przodkom. *Horti* były nie tylko miejscami, których przestrzeń zagospodarowano różnymi rodzajami drzew, krzewów czy kwiatów. Poprzez osobę zmarłego, który „zamieszkiwał” dom-grobowiec, miejsca te nabrały głębszego znaczenia, ponieważ wyrażały pobożność, szacunek do ziemi przodków i tradycji. Ponadto stały się dostępne dla szerszej grupy obywateli rzymskich, co sprzyjało zachowaniu pamięci o zmarłych.

POCZĄTKI RZYMSKICH OGRODÓW

Rzymianie byli silnie związani z ziemią, którą uprawiali i na której mieszkali. Tym samym ogrody zajmowały ważne miejsce w *domus*. Często uwzględniano je przy projektowaniu budynków, które miały służyć użyteczności publicznej. Szacuje się, że w samych tylko Pompejach niemal 17% terenu miasta zajmowały właśnie *horti*¹. Dla porównania podobny udział procentowy miały drogi i publiczne skwery².

Rozplanowanie, styl oraz sama koncepcja ogrodów wywodziły się jeszcze z Bliskiego Wschodu, Grecji czy Egiptu³. Perskie wpływy w rzymskich ogrodach widoczne są na przykładzie zastosowania wąskich kanałów wodnych zwanych *euripes* (nazwa pochodzi od wąskiego kanału Euripus, mieszczącego się między Eubeą a Grecją właściwą), które posiadało wiele ogrodów w starożytnym Rzymie. Rozwiązanie to obecne jest m.in. w ogrodzie Loreiusa Tiburtinusa w Pompejach⁴.

¹ M. Conan, Nature into Art: Gardens and Landscapes in the Everyday Life of Ancient Rome, *Journal of Garden History* 6, 1986, s. 349.

² A. Giesecke, The Epic City: Urbanism, Utopia, and the Garden in Ancient Greece and Rome, Cambridge 2007, s. 102.

³ Na podstawie przeprowadzonych badań wiemy, że wiele elementów z rzymskich *horti* było charakterystycznych dla mezopotamskich ogrodów z XV w. p.n.e. Obsadzone drzewami dziedzińce oraz kamienne baseny i inne ogrodowe budowle usytuowane pośród kwiatów zdobiły krajobraz *horti* nad brzegiem Eufratu. Z biegiem czasu wskutek asymilacji stylów w *ars hortulorum* (egipskiego, greckiego czy też perskiego) nastąpiło ich wymieszanie, a efekt końcowy widoczny był na przykładzie rzymskich *horti*, zob. P. Bove, Gardens of the Roman World, Los Angeles 2004, s. 3.

⁴ Na temat perskich ogrodów oraz wpływu tej kultury na rzymski *hortus* zob. D. Stronach, Pasargadae: A Report of the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from

Greckie wpływy w rzymskich ogrodach widać przede wszystkim w rozplanowaniu architektonicznym *horti*. Grecy zaczęli stosować portyk jako łącznik między domem a ogrodem już w IV w. p.n.e. Następnie Rzymianie dostosowali ten zabieg do swoich potrzeb. Najwcześniejsze przykłady wykorzystania *portici* w rzymskich ogrodach znaleźć można w II w. p.n.e. na terenie Pompejów⁵. Lud nad Tybrem lubował się także w greckich rzeźbach (lub wzorowanych na greckich), które można było spotkać w wielu rzymskich *horti*, zwłaszcza po podboju Grecji w roku 146 p.n.e.⁶

Również kontakty Rzymu z Egiptem były znaczące dla rzymskiej *ars hortulorum*. Po podboju Egiptu w I w. p.n.e. nastąpił napływ rzemieślników z nad Nilu, którzy zatrudniani byli do wykonywania malowideł ściennych oraz innych ogrodowych dekoracji. Rozrósł się także rynek dla rzymskich kopii egipskich rzeźb⁷. Od Egipcjan Rzymianie przejęli także metodę nawadniania ogrodów, wykorzystując do tego sztuczne kanały zwane *euripi*⁸, wzorowane na *alvei* z egipskiego „kurortu” w Kanopus⁹. W *De Legibus* Cynceron wyśmiewa Rzymian, którzy utworzyli w swoich ogrodach rozległe *alvei*, uda-

1961 to 1963, Oxford 1978, s. 107-112. Na temat samego ogrodu Loreiusa Tiburtinusa w Pompejach oraz jego domu zob. E.B. MacDougall, *Ancient Roman Villa Gardens*, Washington 1987, s. 169-170; S. Ciro Nappo, *Houses of Regions I and II*, [w:] J.J. Dobbins, P.W. Foss (red.), *The World of Pompeii*, London-New York 2009, s. 362.

⁵ P. Bowe, *Gardens*, s. 5.

⁶ Po zdobyciu Koryntu w roku 146 p.n.e. Lucius Mummius rozdysonował swoje łupy pomiędzy różne municypia, zob. Liv., *Epit.* Oxyr. 53; E. Lippolis, *Triumphata Corintho: La preda bellica e I doni di Lucio Mummio Achaico*, *Archeologia Classica* 55, 2004, s. 33-34. Należy jednak pamiętać, że napływ greckich dzieł sztuki do republikańskiego Rzymu nastąpił już wcześniej, bo wraz ze wzrostem rzymskiego imperializmu i ekspansji na tereny półwyspu Apenińskiego, zob. G. Waurick, *Kunstraub der Römer: Untersuchungen zu seinen Anfängen anhand der Inschriften*, [w:] *Festschrift Hans-Jürgen Hundt zum 65. Geburtstag*, dargebracht vom Kollegium des romisch-germanischen Zentralmuseums, II, *Romerzeit*, Mainz 1975, s. 3-6.

⁷ O kontaktach Rzymu z Egiptem oraz napływie rzemieślników egipskich pisze m.in.: M. de Vos, *L'egittomania in pittura e mosaici romano-campani della prima età imperiale*, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 84, Leiden 1980, s. 78; A. Roulet, *The Egyptian and Egyptianising monuments of Imperial Rome*, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 20, Leiden 1972, s. 1.

⁸ Ten typ kanałów często wykorzystywany był w dziełach malarza Ludiusa, pochodzącego z czasów Augusta, zob. Plin., *NH.* 35.116; P. Zanker, *Die villa als Vorbild des späten pompejanischen Wohngeschmacks*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 94, 1979, s. 510. M. Aemilius Scaurus, edyl z roku 59 p.n.e. miał tymczasowym *euripus*, w którym wystawiono w Rzymie po raz pierwszy hipopotama, zob. Plin., *NH.* 8.96. Na temat tego widowiska oraz innych pisze także: J.M.C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art.*, London 1973, s. 129.

⁹ Przykładem takiego rozwiązania jest kanał w willi cesarza Hadriana w Tivoli, zob. P. Bowe, *Gardens*, s. 4. Według Seneki Baiae były rzymskim odpowiednikiem egipskiego kurortu w Kanopus, zob. Sen., *Epi.* 51.9.3; na ten temat wspomina także: Juven., *Sat.* 6.82-84; 15.44-46; Strab. 17.1.16-17; Sil. 11.431; Prop. *Eleg.* 111.11. 39; Cass. Dio 50.27.2; Amm. Marc. 22.16.14.; P. Zanker, *Die Villa als Vorbild*, s. 510.

jące Nil albo Euripos: „(...) ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non cum haec videat inriserit?”¹⁰.

*Hortus*¹¹ był zintegrowany z całym domostwem. Umieszczano go w centrum, tworząc ogrodowy perystyl, gdzie uroku dodawały fontanny, rzeźby czy freski. Domowe ogrody często powiększono, stosując malowidła ściennie, które naśladowały żywopłoty, kwiaty i sceny rodzajowe. Miało to stworzyć iluzję i dodać tajemniczości, a także harmonii całemu domowi, poprzez wrażenie otaczającej zewsząd natury. Ponadto Rzymianie doskonale zdawali sobie sprawę, że najlepszym sposobem na zapewnienie dostępu do wody było posiadanie własnego źródła na ich ziemi. Wielu autorów traktatów poświęconych *agriculturae* zaleca kupowanie nieruchomości zaopatrzonej w dostęp do źródła. O tym wspomina m.in. Katon, który uważa, że posiadłość winna być dobrze położona i zaopatrzona w wodę – *bonumque aquarium*¹². Porady agronomów odzwierciedlały także priorytety Rzymian przy zakupie ziemi. Pliniusz pisze o czystej wodzie, pochodzącej ze studni w jego posiadłości w Laurentum, oraz o jego wspaniałych fontannach w Tiferum¹³. Ten sam autor podaje, że przy zakupie nieruchomości we wspomnianym wyżej Tiferum obecność wody była kluczowym czynnikiem: „iam, quod deliberationis nostrae caput est, agri sunt fertiles pingues aquosi”¹⁴. Podobnie Ciceron aprobował chęć zakupu posiadłości niedaleko Arpinum, którą chciał nabyć jego brat, ponieważ była ona bogato zaopatrzona w wodę, która wystarczała do nawadniania i zainstalowania rozmaitych urządzeń wodnych¹⁵.

Przydomowe ogrody pełniły funkcję nie tylko ekonomiczną, ale także miały dostarczać przyjemności. Nie dziwi zatem fakt, że przy projektowaniu *horti* ważną rolę odgrywały cysterny i fontanny. Początkowo w ogrodach przy willach wodotryski i inne źródła mogły funkcjonować tylko wtedy, kiedy

¹⁰ Cic., de Leg. II.1-2 (Któż nie uśmieje się, kto widział te sztuczne strumienie, które udają Nil i Euripos?), także Cic. Q. fr. , 3.7.7; P. Zanker, Die Villa als Vorbild, s. 473.

¹¹ Według Pliniusza, który odwołuje się do *Lex Duodecim Tabularum*, nigdy nie wymienia się określenia „villa”, a w zamian za to podaje się słowo *hortus*, natomiast wyraz „ogród” wywodzi się od słowa *heredium*, oznaczającego odziedziczoną ziemię, która utrzymywała rodzinę i miała wyraźne znaczenie ekonomiczne: „in xii tabulis legum nostrarum nusquam nominatur villa, semper in significatione ea hortus, in horti vero heredium” („W Prawach XII tablic nigdzie nie wymienia się wyrazu „folwark”, ale zawsze w znaczeniu tym użyty jest wyraz „ogród”, a w znaczeniu „ogrodu” używano „dziedzictwo”, przeł. I., T. Zawadzcy), zob. Plin., NH 19.49.

¹² Cat. Agr. 1.3. Na temat sposobów doprowadzenia wody pisze także Warron, zob. Varr. RR. 1.11.2.

¹³ Plin. Ep. 2.17.25; 5.6.36-40.

¹⁴ „Teraz, istotą naszych rozważań jest to, jak dalece pola są płodne, urodzajne i bogate w wodę”, Plin. Ep. 3.19.5.

¹⁵ Cic., Q. fr. 3.1.

posiadłość położona była w pobliżu naturalnych zbiorników wodnych¹⁶. Dopiero gdy wodę zaczęły doprowadzać akwedukty¹⁷, fontanny dekoracyjne i baseny stały się powszechne, dodając uroku wielu ogrodom¹⁸. Popularną ozdobą ogrodowego krajobrazu były źródła z niecką wodną. Składały się z napełnionej wodą, marmurowej lub kamiennej misy, niekiedy z karbowanymi krawędziami, z której wypływał w górę niski strumień¹⁹. Charakterystyczne dla rzymskich ogrodów były także fontanny ściennie. Strumień wody spadał z ust postaci z maską lwa lub groteskowych figur jak Silenus czy satyr, których głowy przymocowane były do ściany; poniżej znajdowała się niecka lub basen, do którego spływała woda²⁰.

Źródła wodne i wodotryski w *horti* nie mogły funkcjonować bez systemu doprowadzającego wodę. Wiele ogrodów w Pompejach, badanych m.in. przez Wilhelminę Feemster Jashemski, posiadało cysterny²¹ do podlewania roślin. Takie zastosowanie *cysternae* w *horti* miało kluczowe znaczenie dla ich utrzymania, ponieważ woda z akweduktów była rozprowadzana nierównomiernie²². Ponadto dowody archeologiczne z terenów leżących w pobliżu Rzymu potwierdziły wykorzystanie cystern i tuneli jako systemów wodnych w lokalnych ogrodach²³.

¹⁶ P. Bowe, *Gardens*, s. 28.

¹⁷ Pierwszy akwedukt Aqua Appia został wybudowany ok. roku 312 p.n.e. przez Appiusa Claudiusa Caecusa, zob. Liv. 9.29.6; Plin. NH, 36.121; Front., *de aquis*, 1.4-7, 9, 18, 22; 2.65, 79, 125; Pol. Silv. 545; CIL XI.1827 = I2; F. Coarelli, *Rome and Environs. An Archaeological Guide*, Berkley-Los Angeles-London 2007, s. 446.

¹⁸ W. Feemster Jashemski, *The Campanian Peristyle Garden*, [w:] E.B. MacDougall, W. Feemster Jashemski (red.), *Ancient Roman Gardens*, *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture* 7, Washington 1981, s. 39.

¹⁹ Freski przedstawiające fontanny w ogrodach można znaleźć od I w. p.n.e. na terenach całej Italii. Takim przykładem jest fresk z Pompejów, na którym namalowano gołębia siedzącego na karbowanej fontannie z niecką wodną, ustawionej na pergoli z ozdobnym, drewnianym ogrodzeniem. Obecnie fresk można podziwiać w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Neapolu, zob. Ph. Prévot, *Histoire des jardins*, Bordeaux 2006, s. 20.

²⁰ P. Bowe, *Gardens*, s. 34.

²¹ Jedną z największych rzymskich cystern była Piscina Mirabilis o pojemności 12,600 m³. Cysterna była zaopatrywana w wodę biegnącą Aqua Augusta, zwany także wodociągiem Serino, który ciągnął się od Serino do Miseno. Wodociąg Serino zaopatrywał w wodę wiele miast rzymskich, m.in. Pompeje, Herkulanum, Acerę, Atellę czy Nolę, zob. A.T. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, Duckworth Archaeology, London 2002, s. 5.

²² C.J. Bannon, *Gardens and Neighbors. Private water rights in Roman Italy*, Michigan, 2012, s. 61; Na temat ogrodów z cysternami, zob. W. Feemster Jashemski, *Gardens of Pompeii*, s. 32, 53, 45-48, 192.

²³ Willa na Monte Savello położona była nieopodal źródła identyfikowanego z Aqua Ferentina i Lucus Ferentinae. Woda z tego źródła doprowadzana była do willi poprzez *cuniculus* (podziemny kanał), który był rozgałęziony i połączony z cysterną, zawierającą wodę deszczową lub zebraną ze źródła jako zabezpieczenie w czasie suchych i upalnych miesięcy letnich. Na temat samej willi, zob.

Rzymskie prawo zabraniało grzebania zmarłych w obrębie *pomerium*²⁴. Z biegiem czasu spowodowało to powstanie nekropolii, które rozciągały się poza obrębem miast, najczęściej wzdłuż uczęszczanych ulic. Tradycja ta zapoczątkowała celowe projektowanie ogrodów sepulkralnych przy pomocy *ars hortularum*, która stanowiła ważny element życia codziennego Rzymian. Nie dziwi zatem fakt, że sztuka ta została przeniesiona do równie ważnych praktyk konstruowania nekropolii i grobowców. Jak zasugerowała Jashemski, „było to zupełnie naturalne, że starożytni Rzymianie, dla których ogrody odgrywały tak ważną rolę w życiu codziennym, otaczały także miejsca ich wiecznego spoczynku”²⁵. Występowanie *horti* pośród miejskich cmentarzy (m.in. w Pompejach) świadczy o tym, że obszary te były regularnie wykorzystywane przez społeczeństwo, a nie jedynie przez członków rodziny zmarłego w określone dni²⁶. Tym samym stanowiły one kolejny środek do tworzenia efektu wizualnego i zapewnienia wiecznej pamięci²⁷.

Rzymianie, podobnie jak i inne ludy, budowali swoje grobowce bardziej z myślą o żywych niż o umarłych. Te miejsca spoczynku pełniły nie tylko właściwą sobie funkcję, ale również miały charakter *monumentum*, czyli pomnika mającego przywoływać pamięć o zmarłym: „monumentum est, quod memoriae servandae gratia existat”²⁸. Tworzyły bowiem rejestr istnienia dla grupy osób. Ponadto grobowce stanowiły wskaźnik statusu i prestiżu starożytnej rodziny rzymskiej²⁹. Jak słusznie zauważył Nicholas Purcell, chociaż sam grobowiec nie przypominał architektonicznie rzymskiego *domus*, to zachowywał w pewnym stopniu społeczną hierarchię i relacje rodzinne³⁰. Ważną częścią grobu był *titulus*, umieszczany w większości przypadków *in centro loco* nagrobka tuż nad wejściem. *Titulus* zawierał wszystkie ważne *nomines* (m.in. imię osoby, do której prawnie należał grobowiec). Użycie białego marmuru miało utworzyć kontrast dla otaczającej płytę ramy

C.J. Bannon, Gardens and Neighbors, s. 61-62. O cysternach znajdujących się na Monte Savello, będącym częścią Colli Albani, zob. G.P. Valenti, I loca Albana nei manoscritti di Rodolfo Lanciani alla Biblioteca Vaticana, [w:] A. Pasqualini (red.), Alba Longa: Mito storia archeologia: Atti dell'Incontro di studio Roma-Albano Laziale 27-29 gennaio 1994, Rome 1996, s. 82.

²⁴ Cic., de Leg. 2.23.58. Cyceron wspomina, że przepis ten pochodzi jeszcze z czasów *Lex Duodecim Tabularum* (451 r. p.n.e.).

²⁵ W.J. Jashemski, Gardens of Pompeii, s. 141.

²⁶ V.L. Campbell, Stopping to Smell the Roses: Garden Tombs in Roman Italy, *Arctos* 42, 2008, s. 33.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Ulpian, D.11.7.2.6.

²⁹ Suet., *Vesp.* 1.

³⁰ N. Purcell, Tomb and Suburb, *Römische Gräberstrasse: Selbstdarstellung, Status, Standard*, H. Von Hesberg, P. Zanker (red.), Munich 1987, s. 39.

z czerwonej cegły lub terakoty, tak aby informacje zawarte na niej były łatwe do znalezienia i odczytania. Przykładem tego typu tablicy jest *titulus* z grobowca 87 znajdującego się w Isola Sacra, gdzie drzwi usytuowano z tyłu, natomiast sam *titulus* umieszczono centralnie na frontowej ścianie, tak aby jak najwięcej odwiedzających nekropolię mogło go ujrzeć³¹.

Ponadto *nekropoleis* były także miejscami, gdzie spełniano religijne rytuały – uczty i procesje. Święta wymienione w oficjalnym kalendarzu, podobnie jak te nieoficjalne, corocznie dawały Rzymianom okazję do odwiedzenia cmentarzy otaczających miasto. Podczas gdy praktyki funeralne należały do sfery prywatnej rodziny zmarłego, rytuał uczty ze zmarłymi miał charakter zdecydowanie publiczny. Procesja idąca do grobowców z latarniami, kadzidłami, kwiatami oraz ofiarami z jedzenia i picia była bardzo widoczna. Grobowce usytuowane były na dostępnej dla szerszego grona ziemi, co pozwalało na obserwację wszelkich działań. Tradycja spożywania posiłku w miejscu pochówku, której początki w rzymskim świecie datuje się między XII a IX w. p.n.e., była integralną praktyką pogrzebową związaną z kultem zmarłych³² oraz odłączeniem, przejściem i transformacją³³. Uczta na ich cześć, zwana *silicernium*, odbywała się w niedługim czasie po pogrzebie³⁴. Z kolei *cena novendialis* przyrządzana była dziewiątego dnia po pochówku, gdzie biesiadnicy odziani w białe szaty jedli tradycyjne przysmaki (m.in. jajka, warzywa, soczewicę czy sól), popijając je winem³⁵. *Cena* oznaczała także zakończenie żałoby dla rodziny zmarłego. Rzymianie odwiedzali *nekropoleis* także w inne dni. Informacji na ich temat dostarcza epitafium nieznanego Rzymianina,

³¹ R. Gee, From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome, [w:] T. Oestigaard, F. Fahlander (red.), The materiality of death. Bodies, burials, beliefs, Oxford 2008, s. 63.

³² M. Torelli, Banchetto e simposio nell'Italia arcaica, Milan 1989, s. 27.

³³ Czynności rytualne związane z właściwym pochówkiem zawierały: rytualne oczyszczenie domu po usunięciu z niego ciała zmarłego (*exverrae*), okres żałoby (*feriae denicales*, por. Cic. De Leg. 2.55), ofiarę (*porca praesentanea*) w postaci świni (maciory), składanej Ceres (albo Ceres i Tellusowi). Rytuał obejmował także oczyszczenie i obmycie (z udziałem wody i ognia, zob. Fest. Verb. (Paul. ex. Fest.) s. 78. s.v. „aqua et igni”) po pogrzebie tych, którzy brali udział w pochówku (*suffitio*). Na temat rytuału *porca praesentanea* zob. H. Bonniec, Le culte de Cerès à Rome, des origines à la fin de la république, Paris 1958, s. 93; Aul. Gel., NA, 4.6. Z kolei na temat *suffitio* zob. Fest. Verb. (Paul. ex. Fest.) s. 79, 13; H. Lindsay, Death-pollution and funerals in the city of Rome, [w:] V.M. Rope, E. Marshall (red.), Death and disease in the ancient city, London 2000, s. 167.

³⁴ H. Lindsay, Eating with the Dead: the Roman Funeral Banquet, [w:] I. Nielsen, H. Nielsen (red.), Meals in a Social Context: Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and the Roman World, Aarhus 1998, s. 72; Caecil. ap. Fest. s. 294 Mull; Mart. Cap. 8. *Silicernium* odbywała się zaraz po złożeniu ciała w *domus aeterna*, zgodnie z „dawnym zwyczajem”, zob. Varro, Sat. Men. 303.

³⁵ S. Iles Johnston, Religions of the Ancient World: A Guide, Cambridge 2004, s. 491; Tac., Ann. 6.5; Serv. ad Aen. 5.64; Porphy. ad Hor. Epod. 17, 48; Apul., Met. 9.30-9.31.

który umieścił w tekście rozporządzenie dotyczące składania ofiar za jego pamięć w czasie czterech corocznych okazji: jego *dies natales* oraz w czasie świąt: *Rosaria*, *Violaria* i *Parentalia*³⁶.

Przykładem grobowców przystosowanych do uczt ze zmarłymi są *domi aeterni* pochodzące z Isola Sacra. Mimo że datacja nekropolii (II w. n.e.) wybiega daleko poza przyjęte w artykule ramy chronologiczne, ona sama warta jest uwagi ze względu na stan zachowania oraz funkcję, jaką pełniły jej zabudowania³⁷. Układ urbanistyczny nekropolii przypominał *insulae*, które oddzielone były od siebie ulicami, uliczkami i otwartymi placami³⁸. W obrębie nekropolii z Isola Sacra (groby 15 i 86) znaleziono przykłady grobowców z *biclinium* lub *triclinium*, gdzie jadano przygotowane na ucztę potrawy. Grób nr 15 jest szczególnie ciekawy ze względu na umieszczenie *biclinium* przy fasadzie grobu, po jednej i drugiej stronie drzwi, ca 8 m na wschód od pierwotnej rzymskiej drogi³⁹. *Domi aeterni* z Isola Sacra nie są jedynym przykładem grobowców przystosowanych do uczt ze zmarłymi. Grobowiec Gnaeiusa Vibriusa Saturninusa z Pompejów jest dowodem na to, że odwiedzający grób biesiadowali przy nim, czcząc w ten sposób pamięć o zmarłym. Zawierał on bowiem *triclinium funebre* datowane na lata 63-79 n.e.⁴⁰

HORTUS A MONUMENTUM

Silne konotacje łączyły grobowce, rodowe posiadłości rzymskich elit oraz ziemię ojców. Usytuowanie pochówków na terenach rodzinnych willi potwierdzało bowiem więź z przodkami⁴¹. To łączenie dziedzicznej posiadłości

³⁶ „Die natalis sui et rosationis et violai et parentilib” (ILS 8366). R. Gee, From Corpse to Ancestor, s. 64. Na temat *dies parentales* zob. Ov. Fast. 2.569; Cic. Att. 8.14.1; Liv. 35.7. O ceremoniach odbywających się w czasie *parentalium* pisze m.in. Ov. Fast. 2.533. Z kolei o *rosariis* i *violariis* wspomina Plin. NH. 21.11, mówią o nich także inskrypcje: CIL 2046, 2072, 2090, 2176, 2135, 6.9626, 10239, 10248.

³⁷ Przykłady „domów-grobowców” można znaleźć także wśród innych nekropolii znajdujących się w pobliżu Via Taranto, Via Salaria, Via Ostiense, Via Appia, Porta Portuense i Circonvallazione Gianicolense.

³⁸ J.M.C. Toynbee, Death and Burial in the Roman World, Baltimore-London 1971, s. 84.

³⁹ V. Hope, Death in Ancient Rome, London-New York 2007, s. 155.

⁴⁰ V. Kockel, Die Grabbauten vor dem herkulaner Tor in Pompeji, Mainz am Rhein 1983, s. 109-111; W.F. Jashemski, Gardens of Pompeii, s. 153; S. Cormack, The Tombs at Pompeii, [w:] J.J. Dobbins, P.W. Foss (red.), The World of Pompeii, London-New York 2009, s. 594.

⁴¹ J. Bodet, Monumental villas and villa monuments, Journal of Roman Archaeology 10, 1997, s. 25. Ten związek widać także w reakcji *nobiles* po uchwaleniu reformy agrarnej Tyberiusza Grakchusa z roku 133 p.n.e., która dzieliła ziemię mającą więcej niż 1000 jugerów na działki 30. jugerowe. Co za tym idzie, rzymscy właściciele ziemscy straciliby dużą część swoich dochodów oraz – co

i funkcji upamiętnienia widoczne jest także w wierszu Marcjalisa, który chwalił wybór miejsca pochówku jednego z Rzymian po stracie córki Antulli⁴². Użyte w tym epigramie słowa, odzwierciedlają idealny pochówek Rzymianina: grób rodzinny położony w gaju (*nemus*), obok małej nieruchomości (*agellum*).

Hoc nemus aeterno cinerum sacrauit honori Faenius et culti iugera pulchra soli. Hoc tegitur cito rapta suis Antulla sepulchro; Hoc erit Antullae mixtus uterque parens. Si cupit hunc aliquis, moneo, ne speret agellum: Perpetuo dominis serviet iste suis.

Ten gaj i te piękne *jugera* ziemi uprawnej, Faenius poświęcił na wieczną cześć jej prochom. W tym grobie leży Antulla, zabrana zbyt szybko od swojej rodziny; tutaj obydwójce rodzice Antulli połączą swoje prochy. Jeśli ktoś pożąda ten mały skrawek, niech porzuci nadzieję: na zawsze będzie on służyć swoim panom (przekł. J.D.).

Warto wspomnieć także o Petroniuszu i jego *Satyrikonie*, w którym fikcyjny bohater Trymalchion przedstawia plany swojego grobowca zgromadzonym na uczcie gościom. Zwraca się przy tym do wykonawcy grobów, instruując go, jak ten przybytek ma wyglądać:

praeterea ut sint in fronte pedes centum, in agrum pedes ducenti. Omne genus enim poma volo sint circa cineres meos, et vinearum largiter⁴³.

Poza tym chcę, aby (grób) miał z przodu 100 stóp (długości), a 200 stóp głębokości. Chcę bowiem, aby wokół mych prochów rosły drzewa owocowe z każdego rodzaju i liczne winogrona (przekł. J.D.).

Mimo że przykład ten pochodzi z satyry, odzwierciedla faktyczne praktyki stosowane przy budowie grobowców. Prawdopodobnie zamiast roślin ozdobnych częściej wybierano krzewy i drzewa owocowe. Zabieg ten stosowano nie tylko po to, aby zapewnić cień odwiedzającym, ale także aby zagospodarować teren roślinami, które później można było wykorzystać (m.in. aby zapewnić wino do libacji)⁴⁴.

Idea obsadzania ziemi wokół grobowców drzewami owocowymi ma swoje korelacje z epitafiami. Wykorzystane w nich określenia, takie jak *hortus*, *praedium* (nieruchomość), *fundus* (gospodarstwo), *ager* (pole), *pomarium*

również bardzo ważne – nie mogliby opiekować się pozostawionymi na ziemi pochówkami i oddawać zmarłym należnej im czci, zob. App., Bell. Civ. 1.10. Z kolei Cynceron wspomina, że mimo iż posiadał piękny majątek, najważniejsze było dla niego to, że ziemia ta zawierała ślady jego przodków, zob. Cic., de Leg. 2.3.

⁴² Mart. 1.116.

⁴³ Petr., Satyr. 71.

⁴⁴ V.L. Campbell, Stopping to Smell the Roses, s. 35; CIL XII 1657 (ILS 8367).

(sad) czy *vinea* (winnica), stanowią *exempla* tych aspiracji⁴⁵. Niektóre z epitafiów podają więcej informacji: epitafium dwóch kwestorów z rodziny Coccei, odkryte przy Via Labicana, mówi, że ich grób został „ozdobiony winoroślami, drzewami owocowymi, kwiatami i nasionami wszystkich rodzajów roślin”⁴⁶. Z kolei inny zmarły prosi, aby jego następcą „uczynił jego mauzoleum pełne drzew dających owoce poprzez posadzenie krzewów, pnączy i róż”⁴⁷. Na kolejnym epitafium widnieje inskrypcja Titusa Vettiusa proszącego, aby grób został obsadzony jego własnymi roślinami „które dostarczą róż rosnących wiecznie na moje urodziny”⁴⁸. Napis na grobowcu wybudowanym przez wyzwolenca Gaiusa Hostiusa Pamphilusa, określanym zarówno jako dom wiecznego spoczynku, jak i jako ogród⁴⁹, informuje o jego odbudowie.

Wiele inskrypcji zarówno z samego Rzymu, jak i innych części Italii zawiera frazę *hortus cinctus maceria*, co znaczy, że ogród grobowy został otoczony pewnego rodzaju murem lub ogrodzeniem⁵⁰. Zabieg ten stosowano nie tylko w Italii. Znane są przykłady z Galii, gdzie napis na grobowcu Sextusa Juliusa Aquili zawiera instrukcje utrzymania rozległego ogrodu okalającego sam grobowiec, gdzie umieszczono także sanktuarium, jezioro oraz sad⁵¹. Całym terenem mieli opiekować się trzej *hortulani* oraz ich asystenci. Pieniądze na ten cel miały pochodzić z rocznych darowizn przekazywanych przez wnuka zmarłego, jego spadkobierców, wyzwolenców oraz kobiety. Napis zawierał także informacje o ofiarach i uctach zorganizowanych przy grobowcu, które mają odbyć się w pierwszym dniu szóstego miesiąca roku⁵².

Jeden z najbardziej szczegółowych opisów dotyczących roślin posadzonych w ogrodach grobowych zawarty jest w *Culexie*, autorstwa Wergiliusza, gdzie pasterz buduje grób dla komara. Czytamy w nim, że po jego śmierci:

tumulus formatum crevit in orbem. hic et acanthos et rosa purpureum crescent pudibunda ruborem et violae omne genus; hic est et Spartica myrtus

⁴⁵ J.M.C. Toynbee, *Death and Burial*, s. 94-97.

⁴⁶ CIL, VI, 10237; ILS, 7870: „(...) vitium pomorumque et florum viridumque omnium generum seminibus ea loca... adornaverunt”.

⁴⁷ CIL, XII, 3637: „mausoleum excoluit et ut esset fru[giferum feci]t positus arboribus vitibus rosariis”. Napis ten został znaleziony we Francji, w Nimes.

⁴⁸ CIL V 7454 (ILS 8342): „(...) nam cu/ratores substitua[m] // uti vescantur ex ho/rum hortorum redi/tu natale meo et per/[fer(ant)] rosam in perpetuo. / Hos hortos neque divi//di volo neq(ue) abalienari”.

⁴⁹ CIL I2 1319 (ILS 8341): „Haec est domus aeterna, hic est fundus, heis sunt horti, hoc est monumentum rostrum”.

⁵⁰ CIL VI 13823 (ILS 8352); CIL VI 10876; CIL VI 10237 (ILS 7870); X 2244.

⁵¹ V.L. Campbell, *Stopping to Smell the Roses*, s. 36.

⁵² CIL XIII 5708 (ILS 8379).

atque hyacinthos et hic Cilici crocus editus arvo, laurus item Phoebi decus ingens, hic rhododaphne liliaque et roris non avia cura⁵³.

Postanowił, że uformuje grób na ziemi. Tutaj będą rosły akanty, i purpurowe róże o wstydlivej czerwieni i fiołki każdego rodzaju. Tu jest spartański myrt i hiacynt, a tu krokus z cylickiej ziemi dający plon, a także laur na chwałę Feba, tutaj lilia i oleander i nie potrzebujący opieki rozmaryn (...) (przekł. J.D.).

Jashemski stwierdziła, że wymienione powyżej rodzaje roślin były typowymi roślinami preferowanymi przez Rzymian, „oraz że zostały starannie dobrane tak, aby ogród był zielony o każdej porze roku”⁵⁴. Opis ten ma także poparcie wśród dowodów epigraficznych. Epitafium na rzymskim grobie z Cirta w Afryce mówi, że: „na moim *tumulusie* rosną kwiaty tymianku z którego pszczoły spijają nektar, a ptaki śpiewają mi ukryte pośród zielonych grot; są tam też pąki wawrzynu i złote kiście winogron na winorośli”⁵⁵.

Oprócz źródeł literackich i inskrypcji istnieje wiele zabytków archeologicznych, które potwierdzają bliskie korelacje między posiadłością (ziemią), ogrodami a miejscem pochówku. Na obrzeżach miast, gdzie powstawały liczne majątki rzymskich elit, z czasem wykształciła się praktyka budowania grobowców w ogrodach willi, projektowanych z pomocą *ars hortularum*, która osiągnęła niezwykle efekty pod koniec republiki i na początku cesarstwa⁵⁶.

Przykładem takiej posiadłości jest podmiejska willa poza Porta Herkulanum w Pompejach, gdzie grobowce, mimo że usytuowane nad brzegiem ulicy, wchodzą w przestrzeń ogrodu⁵⁷. Wąskie wejście, które wymagało przejścia przez większy *hortus*, leżący bliżej willi, stanowiło jedyną drogę. Na podstawie badań podłoża ustalono, że zawierało ono żłobienia po konarach drzew i krzewów. Pozostałości okalającej ściany i rabatek po zachodniej i południowej stronie potwierdzają, że w tym miejscu znajdował się *hortus*⁵⁸.

Innym zabytkiem tego typu jest pochodzący z IV w. p.n.e. grobowiec, który został odkryty w czasie budowy Viale Marco Polo, w południowej części Rzymu. Odnaleziony w nim sarkofag zawierał imię jednego z pierwszych członków znanej rodziny *Cornelii*. Sam sarkofag mieścił prawdopodobnie

⁵³ Verg., Culex, 396; 398-403.

⁵⁴ W. Feemster Jashemski, Gardens of Pompeii, s. 102.

⁵⁵ CIL VIII 7854. Według V. Campbell napis został utworzony w formie wiersza, ponieważ zawiera metrum, co nie jest typowym zabiegiem dla inskrypcji grobowych. Z drugiej strony może to być także bardziej estetyczny opis ogrodu, zob. V.L. Campbell, Stopping to Smell the Roses, s. 37.

⁵⁶ K.T. von Stackelberg, The Roman Garden, s. 12, 74.

⁵⁷ V. Kockel, Die Grabbauten, s. 156; W. Feemster Jashemski, Garden of Pompeii, s. 256.

⁵⁸ A. Maiuri, Area Sepolcrale della Villa delle Colonne a Mosaico, Notizie degli Scavi di Antichità 1943, s. 299; W. Feemster Jashemski, Garden of Pompeii, s. 256.

szczątki nieznanego bliżej Publiusa Corneliusa Scapuli, który sprawował urząd *pontifex maximus*. Grób ten zbudowany był na terenie majątku znajdującego się tuż przy Murus Servii Tullii, który wyznaczał granicę między miastem a *suburbium*⁵⁹. Nieopodal grobowca znajdowały się także ruiny budynku, którym była najprawdopodobniej *villa rustica* datowana (podobnie jak sam grobowiec) na IV w. p.n.e.⁶⁰

W podobny sposób zbudowano rodzinny grób konsula Serviusa Sulpicjus Galby, pochodzący z II w. p.n.e. Umiejscowiono go w pobliżu Tybru w południowej części Rzymu. Sama konstrukcja znajdowała się w granicach posiadłości będącej w posiadaniu rodziny Galby także w okresie Cesarstwa⁶¹. Jako miejsce pod budowę grobowca wybrano drogę, stanowiącą prawdopodobnie granicę kompleksu willi podmiejskiej, nazwaną w tym przypadku *praedia*. Nieruchomość ta zawierała także magazyn (*horrea*), służący do przechowywania cennych środków spożywczych publicznego użytku, w tym oliwy z oliwek⁶². Fakt przetrwania tego grobowca do czasów Cesarstwa, mimo powstania w tym miejscu innych magazynów, pokazuje znaczenie samego pochówku oraz przywiązanie elit do własności ich gruntów. Tym samym *monumentum Galbae* podkreślał status rodziny oraz przypominał o dokonaniach jej członków.

Pod koniec II w. p.n.e. rzymskie *horti* nadal pełniły funkcję przydomowych ogrodów, gdzie przede wszystkim uprawiano zioła. Jednak już na początku następnego wieku powstało kilka ogrodów na terenach willi. Przykładem są

⁵⁹ Sam grobowiec i jego struktury zostały znalezione ok. 400 m na zachód od Via Appia, zob. także N. Brundrett, *Roman Tomb Gardens: The Construction of Sacred Commemorative Landscapes*, *The Broke Review* 11, Ontario 2011, s. 54.

⁶⁰ G. Pisani Sartorio, S. Quilici Gigli, *A proposito della Tomba di Corneli*, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma*, 1987/1888, s. 244; J.R. Patterson, *On the margins of the city of Rome*, [w:] V.M. Hope, E. Marshall (red.), *Death and Disease in the Ancient City*, London 2000, s. 90.

⁶¹ CIL VI 31617 = ILS: „Ser. Sulpicius Ser. f. / Galba cos. / ped. quadr. XXX. 863” (Serwiusz Sulpiciusz, syn Serwiusza, Galba konsul, (teren ten) ma 30 stóp kwadratowych). Naukowcy do tej pory zastanawiają się, który z rodziny Galbae został pochowany w tym miejscu, ponieważ było dwóch konsulów o tym samym imieniu: ojciec i syn. Ojciec pełnił konsulat w roku 144 p.n.e., a syn w 108 p.n.e. Wiele jednak przemawia za tym, że był to grobowiec syna. Za tym opowiada się m.in. L. Richardson jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992, s. 356; B. Frischer, *Monumenta et Arae Honoris Virtutisque Causa: Evidence of Memorials for Roman Civic Heroes*, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma* 88, 1982, s. 79.

⁶² Na Marmurowym Planie Sewerów cała nieruchomość została oznaczona jako [PRAED]IA ET HORREA [G]ALB[ANA], czyli „majątek ziemski i magazyn Galby”. L. Haselberger, *Mapping Augustan Rome*, *Journal of Roman Archaeology* 50, 2002, s. 140. Także M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 1, Rome 1993, s. 261. Zob. także: CIL I². 695 = VI.31617; cf. NS 1885, 527; BC 1885, 165.

*horti Luculliani*⁶³ posiadłości należącej do Luciusa Licinius Lukullusa, zwycięskiego wodza w walkach z Mitrydatesem VI Eupatorem. W podobnym czasie powstały również luksusowe ogrody pisarza Salustiusza⁶⁴. Jednak prawdziwie połączenie natury z życiem codziennym Rzymian nastąpiło za czasów Augusta, kiedy to zaczęły „zacierać się granice między wsią a miastem”, nie tylko poprzez powstanie wielu prywatnych willi z rozległymi ogrodami, ale także poprzez tworzenie parków⁶⁵. Pierwszy miejski park założył Pompejusz Wielki. Juliusz Cezar zapisał w testamencie ludowi rzymskiemu swoje ogrody nad Tybrem. Z czasem w ślad za nim poszli też inni – Marek Agryppa pozostawił swój majątek, który posiadał rozległe ogrody⁶⁶.

HORTUS I MONUMENTUM JAKO UPAMIĘTNIENIE WŁASNEJ OSOBY

Nie można zapomnieć o jednym z najbardziej „widowiskowych” ogrodów, jakie niestety nie zachowały się do naszych czasów. Mowa tu o *Horti Maecenatis*, które wybudował Mecenaz, aby upamiętnić swoją osobę⁶⁷. Kompleks parkowy będący połączeniem stylu hellenistyczno-perskiego znajdował się na Eskwilinie, nieopodal nekropolii⁶⁸, obok ogrodów Lamii. Przekształcenie tego cmentarza w ogrody było możliwe dlatego, że obszar ten nigdy nie był konsekrowany jako *locus religiosus*, a określane jedynie jako *loca publica*, czyli przestrzeń publiczna, dostępna dla wielu Rzymian⁶⁹. *Horti Maecenatis*

⁶³ Ogrody te pochodzą z ok. 60 r. p.n.e. Wspomina o nich m.in. Tacyt, zob. Tac. Ann. 11.1. W roku 46 n.e. przeszły w ręce Valeriusa Asiaticusa i odtąd nosiły nazwę *Horti Asiatici*, zob. Cass. Dio, 9.27.3. Następnie stały się własnością cesarzowej Messaliny, która doprowadziła do samobójstwa Valeriusa Asiaticusa. W nich także sama Messalina została zamordowana, zob. Cass. Dio, loc. cit.; Tac. Ann. 9.1.32; 37.; S. Ball Platner, Th. Ashby (red.), *Horti Asiatici*, A Topographical Dictionary of Ancient Rome, London 1929, s. 268-269.

⁶⁴ W ogrodach tych znajdowało się m.in. *conditorium* lub krypta grobowa (Plin. HN,8.75) oraz *porticus Miliariesis* (Hist. Aug. Aurel. 49). Jak podaje słownik topograficzny Rzymu, zbudowano tam także świątynię *Venus Hortorum Sallustianorum* (CIL vi. 122, 32451, 32468; BC 1885, 162), zob. S. Ball Platner, Th. Ashby (red.), A Topographical Dictionary, s. 271.

⁶⁵ A. Giesecke, *The Epic City*, s. 13.

⁶⁶ V. Jolivet, *Horti Pompeiani*, [w:] E.M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae III*, Roma, 1996, s. 78-79; F. Coarelli, *Horti Agrippae*, [w:] E.M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae III*, Roma 1996, s. 51-52.

⁶⁷ K.T. von Stackelberg, *The Roman Garden*, s. 78.

⁶⁸ Hor., Sat. 1.8. Horacy podaje, że zanim powstały ogrody Mecenasa, widać było w polu białe kości.

⁶⁹ Cic., de Leg. 2.58, Cyncero stwierdza, że *loca publica* nie mogło być obciążone prywatnymi praktykami religijnymi, które doprowadziłyby do zmiany miejsca w *religio private*, czyli święte i nienaruszalne miejsce. J. Bodet, *Dealing with the dead: Undertakers, executioners and potter's*

zawierały szereg ciekawych elementów architektonicznych, w tym wysoką wieżę, skąd Neron miał obserwować pożar Rzymu w roku 64⁷⁰, oraz audytorium⁷¹ wykorzystywane do różnych występów. W przestrzeni ogrodu znalazły się także świątynie i sanktuaria, które Mecenas konsekrował m.in. Apollo Febowi czy Pallas Atenie⁷². Było to nawiązanie do przybytków poświęconych Wenus Erycynie w *Horti Sallustiani*⁷³ i kultowi Wenus w ogrodach Cezara mieszczących się nad Tybrem⁷⁴. Obecność świątyń i budowli sakralnych w obrębie *Horti Maecenatis* sugeruje, że celowo ukształtowano w nich sakralno-idylliczny krajobraz⁷⁵, który miał służyć nie tylko jako miejsce pochówku Mecenasa i jego przyjaciela Horacego⁷⁶, ale także jako miejsce publiczne.

Należy jednak pamiętać, że oprócz sakralnego wymiaru powstawania krajobrazów pogrzebowych stworzenie tego typu miejsc miało na celu również pokazanie potęgi rodzin sprawujących władzę polityczną⁷⁷. Grobowce, takie jak Cecylii Metelii, Caestiusa czy też Mauzoleum Augusta, są zachowanymi przykładami tego typu pomników⁷⁸. *Mausoleum Augusti* było jednym z największych kompleksów grobowych kiedykolwiek zbudowanych w Rzymie. Mieścił się on w północnym obszarze *Campus Martius*, ponieważ teren ten mógł zapewnić wystarczającą ilość miejsca do stworzenia parku, który został zaprojektowany, aby otoczyć grobowiec. Opisy mauzoleum u Swetoniusza i Strabona zwracają szczególną uwagę na teren przylegający do budowli. Swetoniusz pisze, że „zostało otoczone gajami i alejkami spacer-

fields in ancient Rome, [w:] V. Hope, E. Marshall (red.), *Death and Disease in the Ancient City*, London 2000, s. 134.

⁷⁰ Suet., Nero, 38.2

⁷¹ Według powszechnie przyjętej hipotezy początkowo *auditorium* (lata 40-35 p.n.e.) funkcjonowało jako nimfeum, zob. F. Coarelli, *Rome and environs*, s. 196.

⁷² A. Frazer (red.), *A Roman Villa: Villa Urbana*, Philadelphia 1998, s. 59.

⁷³ C. Häuber, *The Esquiline Horti: New Research*, [w:] A. Frazer (red.), *The Roman Villa: Villa Urbana*, Philadelphia 1998, s. 59.

⁷⁴ Wenus często była wybierana na boginię znajdującą się w ogrodach, odkąd to jej poświęcono same *horti*, zob. K.T. von Stackelberg, *The Roman Garden*, s. 87-89.

⁷⁵ C. Häuber, *The Esquiline Horti*, s. 60.

⁷⁶ Swetoniusz pisze, że grobowiec Horacego znajdował się *extremis Esquiliis, iuxta Maecenatis tumulum* (na końcu Eskwilinu, obok Grobowca Mecenasa), Suet., *vita Hor.* 20. Obecnie struktury tego grobowca znane są jako Casa Tonda, która to nazwa obowiązuje od 1886 r. Przy Via Labicana w tym miejscu znajdował się grobowiec o okrągłej bryle, która miała 20 m średnicy. Grobowiec zidentyfikowano jako mauzoleum Mecenasa, zob. M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 1, s. 481.

⁷⁷ W. Eck, *Senatorial self-representation: development in the Augustan period*, [w:] F. Millar, E. Segal (red.), *Caesar Augustus: Seven Aspects*, Oxford 1984, s. 129-130.

⁷⁸ Paul Zanker zauważa, że tak wielkie grobowce jak ten Cecylii Metelli należały do rodzin, które nie posiadały faktycznej władzy i nie miały znaczących sukcesów, a jedynie bogactwo, zob. P. Zanker, *August i potęga obrazów*, Poznań 1999, s. 25.

wymi⁷⁹, podobnie opisuje go Strabon⁸⁰: „mauzoleum było otoczone wielkim gajem i promenadami”⁸¹. Park został otworzony dla publiczności w roku 28 p.n.e. Wydaje się, że przy planowaniu miejsca spoczynku August dostosował do swoich potrzeb zwyczaj tworzenia krajobrazów sepulkralnych, łącząc elementy zarówno arystokratycznych *horti*, jak i świętych gajów. Chociaż mauzoleum Oktawiana było położone na terenie rozległego parku krajobrazowego podobnego do innych *horti*, nie należy kwalifikować tego terenu jako tradycyjnego ogrodu pogrzebowego, ponieważ nie było tam zamieszkałej willi. Zamiast tego sam grobowiec był pomnikiem sławiącym chwałę nowo powstałej dynastii panującej i odzwierciedlał osobiste aspiracje Oktawiana. Choć projekt parku i ogrodów wokół Mauzoleum Augusta pozostaje nieznan, to inne ogrody publiczne, takie jak *Porticus Pompei*, późniejsze Forum Pokoju i Świątynia Boskiego Klaudiusza zawierały plany sadzenia drzew i roślin w ścisłych rzędach⁸². Mimo że nie wiemy, jakie gatunki drzew lub krzewów zastosowano przy budowie ogrodu przylegającego do *Mausoleum Augusti*, możemy przypuszczać, że były to dęby, laury, palmy i cyprysy, podobnie jak w innych lokalizacjach w Rzymie⁸³.

Zbliżony do Mauzoleum Augusta, choć mniejszy *tumulus* znajduje się w nekropolii Porta Nocera w Pompejach. Należał on do kobiety o imieniu Veia Barchilla i pierwotnie pokryty był ziemią i obsadzony drzewami oraz kwiatami. Grobowiec ten otaczał zewsząd mur, który oddzielał drugi grobowiec. Oba te *monumenta* pochodzą z końca Republiki lub początków pryncypatu⁸⁴. Ilość wolnej przestrzeni obok obu grobów sugeruje, że prawdopodobnie znajdowały się one w obrębie większego terenu – ogrodu⁸⁵.

*

Reasumując, tworzenie krajobrazów sepulkralnych miało charakter sakralny i oddawało istotę rzymskiej religii, która była związana z bóstwami rolnymi i naturalnymi duchami. Duchy te zamieszkiwały święte gaje i lasy, co

⁷⁹ Suet., Aug., 100.4.

⁸⁰ Strab. 5.3.8.

⁸¹ Strabon użył tutaj greckiego słowa *alsos*, które oznacza „gaj” lub „święty gaj”.

⁸² A.L. Kuttner, Culture and History at Pompey’s Museum, The American Philological Association 129, 1999, s. 347; R.B. Lloyd, Three monumental gardens on the Marble Plan, American Journal of Archaeology 86, 1982, s. 92.

⁸³ B.A. Kellum, The Construction of Landscape in Augustan Rome: The Garden Room at the Villa ad Gallinas, The Art Bulletin 76, 1994, s. 215.

⁸⁴ S. De Caro, A. D’Ambrosio, Un Impegno per Pompei, Fotopiano e Documentazione Della Necropoli di Porta Nocera, Milan 1983, s. 1-3.

⁸⁵ V.L. Campbell, Stopping to Smell the Roses, s. 41.

wyjaśnia silne przywiązanie Rzymian do natury i ogrodów. Przekonania te znalazły swoje odzwierciedlenie także w sztuce. Widać je było w malarstwie freskowym, często określanym jako malarstwo sakralno-idylliczne, które zaczęło być popularne pod koniec Republiki. Freski przedstawiały wizje rustykalnej utopii, gdzie pokazywano święte gaje przepełnione drzewami, sanktuaria, pasterzy lub prostych mieszkańców wsi. Obrazy te ujawniają wyidealizowane połączenie między przyrodą a wiejskimi sanktuariami, które były odpowiednimi domami dla duchów i jako *loci amoeni* stanowiły miejsca, gdzie świat boski koegzystował ze światem ludzi⁸⁶.

Tworzenie ogrodów sepulkralnych miało miejsce w całym świecie grecko-rzymskim, a co za tym idzie, można mówić o wspólnocie idei uprawiania tych *horti* i ich celowości. Krajobrazy te silnie związane były z ogólną postawą Rzymian wobec natury, ziemi i upamiętnienia swoich przodków. *Horti* były nie tylko miejscami, których przestrzeń zagospodarowano różnymi rodzajami drzew, krzewów czy kwiatów. Poprzez osobę zmarłego „mieszkającego” w domu-grobowcu ogrody nabrały głębszego znaczenia, ponieważ wyrażały pobożność, szacunek do ziemi przodków i tradycji.

Dziś, gdy odwiedzamy starożytne nekropolie, możemy w wyobraźni odtworzyć inny obraz niż ten, który widzimy. Zamiast samotnych miejsc, wypełnionych trawami lub chwastami, jesteśmy w stanie dostrzec dawną świetność i zrekonstruować krajobraz, który został wypełniony bujnymi kwiatami, drzewami owocowymi, winoroślami, z towarzyszącymi mu budynkami, charakterystycznymi dla idealnego rzymskiego *locus amoenus*.

Justyna Dworniak

**ROMAN *HORTUS* AS A SYMBOL OF THE “ETERNAL CITY”.
SEPOLCHRAL LANDSCAPE IN ROME FROM THE 4TH CENT. BC
TO THE 1ST CENT. AD**

Summary

The article discusses gardens which took over the role of necropolises. The places were a combination of the sacred and the profane, through combination of natural greenery and location of burial. Thanks to the gardens, Roman necropolises teemed with life, becoming ideal *locus amoenus*. These landscapes were strongly associated with the general approach of the Romans to nature, land, and commemoration of

⁸⁶ A.L. Giesecke, *The Epic City*, s. 122-125.

their ancestors, as well as themselves. The *horti* were not only places where space was populated with various species of trees, shrubs or flowers. Through the presence of the deceased who “inhabited” the house-tomb, the garden acquired a deeper meaning, as it denoted piety, respect for the land of the ancestors and tradition, as well as became accessible to a broader group of Roman citizens.

Bibliografia

- Bannon C.J., Gardens and Neighbors. Private water rights in Roman Italy, Michigan 2012.
- Bodel J., Monumental villas and villa monuments, *Journal of Roman Archaeology* 10, 1997, s. 5-35.
- Bodel J., Dealing with the dead: Undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome, [w:] V. Hope, E. Marshall (red.), *Death and Disease in the Ancient City*, London 2000, s. 128-151.
- Bonniec H., *Le culte de Cerès à Rome, des origines à la fin de la république*, Klincksieck, Paris 1958.
- Bowe P., *Gardens of the Roman World*, The J. Poul Getty Museum, Los Angeles 2004.
- Brundrett N., Roman Tomb Gardens: The Construction of Sacred Commemorative Landscapes, *The Broke Review* 11, Ontario 2011, s. 51-69.
- Campbell V.L., Stopping to Smell the Roses: Garden Tombs in Roman Italy, *Arctos* 42, 2008, s. 31-43.
- Ciro Nappo S., Houses of Regions I and II, [w:] J.J. Dobbins, P.W. Foss (red.), *The World of Pompeii*, London-New York, 2009, s. 347-372.
- Coarelli F., *Horti Agrippae*, [w:] E.M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae* 3, Roma 1996.
- Coarelli F., *Rome and environs. An Archaeological Guide*, London-Berkley-Los Angeles 2007.
- Conan M., Nature into Art: Gardens and Landscapes in the Everyday Life of Ancient Rome, *Journal of Garden History* 4, 1986, s. 348-356.
- Cormack S., The Tombs at Pompeii, [w:] J.J. Dobbins, P.W. Foss (red.), *The World of Pompeii*, Routledge, London-New York 2009, s. 585-606.
- De Caro S., D'Ambrosio A., *Un Impegno per Pompei, Fotopiano e Documentazione Della Necropoli di Porta Nocera*, Milan 1983.
- Eck W., Senatorial self-representation: development in the Augustan period, [w:] F. Millar, E. Segal (red.), *Caesar Augustus: Seven Aspects*, Oxford 1984, s. 129-167.
- Frazer A., *A Roman Villa: Villa Urbana*, Philadelphia 1998.
- Frischer B., Monumenta et Arae Honoris Virtutisque Causa: Evidence of Memorials for Roman Civic Heroes, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma* 88, 1982, s. 51-86.
- Gee R., From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome, [w:] T. Oestigaard, F. Fahlander (red.), *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, Oxford 2008, s. 59-79.
- Giesecke A., *The Epic City: Urbanism, Utopia, and the Garden in Ancient Greece and Rome*, Cambridge 2007.
- Haselberger L., Mapping Augustan Rome, *Journal of Roman Archaeology* 50, Portsmouth 2002.
- Hodge A.T., *Roman Aqueducts and Water Supply*, Duckworth Archaeology, London 2002.
- Hope V., *Death in Ancient Rome*, London-New York 2007.
- Häuber C., The Esquiline Horti: New Research, [w:] A. Frazer (red.), *The Roman Villa: Villa Urbana*, Philadelphia 1998, s. 55-64.

- Jashemski Feemster W., *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius I*, New York 1979.
- Jashemski Feemster W., *The Campanian Peristyle Garden*, [w:] E.B. MacDougall, W. Feemster Jashemski (red.), *Ancient Roman Gardens*, *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*, 7, Washington 1981, s. 29-48.
- Jolivet V., *Horti Pompeiani*, [w:] E.M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae III*, Roma 1996, s. 78-79.
- Johnston Iles S., *Religions of the Ancient World: A Guide*, Cambridge 2004.
- Kellum B.A., *The Construction of Landscape in Augustan Rome: The Garden Room at the Villa ad Gallinas*, *The Art Bulletin* 76, 1994, s. 211-224.
- Kockel V., *Die Grabbauten vor dem Herkulaner Tor in Pompeji*, Mainz 1983.
- Koortbojian M., *In commemorationem mortuorum: text and image along the 'streets of tombs*, [w:] J. Elsner (red.), *Art and Text in Roman Culture*, Cambridge 1996, s. 210-233.
- Kuttner A.L., *Culture and History at Pompey's Museum*, *The American Philological Association* 129, 1999, s. 343-373.
- Lindsay H., *Death-pollution and funerals in the city of Rome*, [w:] V.M. Hope, E. Marshall (red.), *Death and disease in the ancient city*, London 2000, s. 152-173.
- Lindsay H., *Eating with the Dead: the Roman Funerary Banquet*, [w:] I. Nielsen, H. Nielsen (red.), *Meals in a Social Context: Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and the Roman World*, Aarhus 1998, s. 67-81.
- Lippolis E., *Triumphata Corintho: La preda bellica e I doni di Lucio Mummio Achaico*, *Archeologia Classica* 55, 2004, s. 25-81.
- Lloyd R.B., *Three monumental gardens on the Marble Plan*, *American Journal of Archaeology* 86, 1982, s. 91-100.
- MacDougall E.B., *Ancient Roman Villa Gardens*, Washington 1987.
- Maiuri A., *Area Sepolcrale della Villa delle Colonne a Mosaico*, *Notizie degli Scavi di Antichità* 1943, s. 295-310.
- Pasqualini A. (red.), *Alba Longa: Mito storia archeologia: Atti dell'Incontro di studio Roma-Albano Laziale 27-29 gennaio 1994*, Rome 1996, s. 67-99.
- Patterson J.R., *On the margins of the city of Rome*, [w:] V.M. Hope, E. Marshall (red.), *Death and Disease in the Ancient City*, London 2000, s. 65-73.
- Pisani Sartorio G., *S. Quilici Gigli, A proposito della Tomba di Corneli*, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma*, 1987/1888, s. 247-264.
- Platner Ball S., *Ashby Th. (red.), A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London 1929.
- Prévot Ph., *Histoire des jardins*, Bordeaux 2006.
- Purcell N., *Tomb and Suburb, Römische Gräberstrasse: Selbstdarstellung, Status, Standard*, H. Von Hesberg, P. Zanker (red.), Munich 1987.
- Richardson L. jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992.
- Roulet A., *The Egyptian and Egyptianising monuments of Imperial Rome*, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 20, Leiden 1972.
- von Stackelberg K.T., *The Roman Garden: space, sense and society*, London 2009.
- Steinby M. (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae I*, Roma 1993.
- Steinby M. (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae III*, Roma 1996.
- Stronach D., *Pasargadae: A Report of the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford 1978.
- Thomas R., Wilson A., *Water Supply for Roman Farms in Latium and South, Etruria*, *Papers of the British School at Rome* 62, 1994, s. 139-196.
- Torelli M., *Banchetto e simposio nell'Italia arcaica*, Milan 1989.
- Toynbee J.M.C., *Animals in Roman Life and Art*, London 1973.
- Toynbee J.M.C., *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore-London 1971.

- Waurick G., *Kunstraub der Römer: Untersuchungen zu seinen Anfängen anhand der Inschriften*, [w:] *Festschrift Hans-Jurgen Hundt zum 65. Geburtstag, dargebracht vom Kollegium des romisch-germanischen Zentralmuseums, ii. Römerzeit*, Mainz, 1975, s. 1-45.
- Zanker P., *Die villa als Vorbild des späten pompejanischen Wohngeschmacks*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 94, Berlin 1979, s. 460-523.
- Zanker P., *August i potęga obrazów*, Poznań 1999.
- Valenti G.P., *I loca Albana nei manoscritti di Rodolfo Lanciani alla Biblioteca Vaticana*, [w:] de Vos M., *L'egittomania in pitture e mosaici romano-campani della prima età imperiale, Études préliminaires aux religions e orientales dans l'Empire romaine* 84, Leiden 1980, s. 67-99.